zakurzone białe kruki – niemieckie roczniki oficerskie (Ranglisty) w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej

Czym jest Ranglista?

Ranglista¹ to imienny wykaz oficerów wraz ze stopniem i starszeństwem w połączeniu z organizacją sił zbrojnych, oddziałami i garnizonami. Pierwsza, pisana odręcznie Ranglista armii brandenbursko-pruskiej ukazać się miała w roku 1660².

W ciągu długiego okresu ukazywania się tytuł Ranglisty wielokrotnie przechodził ewolucję³. Przyczyną jednej ze zmian był rozwój sformowanej w 1848 r. marynarki wojennej, która w 1850 r. liczyła 29 oficerów okrętowych oraz 7 piechoty morskiej. W 1853 r. w Berlinie utworzono Admiralicję⁴, co zaowocowało wydawaniem od 1854 r. *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und Marine für das Jahr...*⁵. Ostatecznie jednak niemiecka marynarka wojenna rozwinęła się do tego stopnia, że wydawała własną Ranglistę.

Przed I wojną światową oprócz Ranglist dla Królewskiej Armii Pruskiej (potem łącznie z wirtemberskim XIII Korpusem Armijnym) wychodziły roczniki dla Królewskiej Armii Saskiej oraz dla Królewskiej Armii Bawarskiej⁶. Pod koniec XIX w. pruskie Ranglisty ukazywały się prawdopodobnie dwa razy do roku – ze stanem na maj, zawierając przy tym wykaz oficerów Landwehry, oraz tylko z oficerami armii czynnej ze stanem z początku października⁷. Istniało jeszcze wydawnictwo zwane *Deutsche Rangliste*, w którym publikowano stany czynne wszystkich kontyngentów wojskowych Rzeszy⁸.

Po zakończeniu I wojny światowej niemieckie siły zbrojne znalazły się w okresie przejściowym, który zakończył się z dniem 1 stycznia 1921 r. wprowadzeniem 100 000 armii lądowej oraz marynarki liczącej 15 000 ludzi⁹. W tym

¹ Polskim odpowiednikiem niemieckiej Ranglisty był Rocznik Oficerski. Ponieważ na przestrzeni lat tytuły rocznika wielokrotnie się zmieniały, w przypadku ogólnego odwoływania się do wszystkich roczników zdecydowano się zastosować spolszczony termin Ranglista. Natomiast w przypadku odwoływania się do konkretnego rocznika każdorazowo podany został jego rzeczywisty tytuł.

² *Handbuch der neuzeitlichen Wehrwissenschaften*, wyd. H. Franke, T. 2: *Das Heer*, Berlin–Leipzig 1937, s. 599.

³ Pełny wykaz tytułów, wraz z okresem ich funkcjonowania, został umieszczony w specjalnej tabeli.

⁴ Szerzej zob. np. R. Gadow, *Geschichte der deutschen Marine*, Frankfurt am Main 1936, s. 27–29.

⁵ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1854*, Berlin b.d.w.

⁶ *Handbuch der neuzeitlichen...*, T. 2, s. 599.

⁷ Początkowo miały się one ukazywać pod tytułem *Rang- und Quartierliste der Königlich-Preußischen Armee für den aktiven Dienststand*, następnie zaś jako *Rangliste des aktiven Dienststandes der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps*.

⁸ Książnica Kopernikańska jednak nie dysponuje ani jednym egzemplarzem Ranglisty wyłącznie dla armii czynnej czy *Deutsche Rangliste*.

⁹ Szerzej zob. J. Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*, Warszawa 2010, s. 47–77.

czasie wydawano *Rangliste des deutschen Reichsheeres*, która obejmowała całokształt oficerów niemieckich wojsk lądowych. Równolegle ukazywał się jej odpowiednik w marynarce – *Rangliste der Deutschen Reichsmarine*.

W 1925 r. wydano „honorową” Ranglistę (*Ehren-Rangliste*) dla wojsk lądowych¹⁰, a w 1930 r. dla marynarki¹¹. Zawierały one wykazy oficerów służby czynnej, którzy wzięli udział w I wojnie światowej, wraz z ich przydziałem służbowym z początku wojny oraz z jej zakończenia, względnie datą śmierci czy aktualnym przydziałem w razie służby w Reichsheer¹².

Po wycofaniu Międzysojuszniczej Komisji Kontroli w styczniu 1927 r. zaczęły się niemieckie tajne zbrojenia. Początkowo polegały one na przekształcaniach organizacyjnych – zwłaszcza w jednostkach taborowych, które przeformowano w artylerię ciężką, przeciwlotniczą czy oddziały chemiczne¹³. Ze zrozumiałych względów zmiany te nie znalazły żadnego odzwierciedlenia w ówczesnych Ranglistach. Niemniej poszczególne roczniki służyły jako materiał do analizy dla wywiadu – np. polscy oficerowie podczas przesłuchań wypytывali dezertersów z Reichsheer, czy znają poszczególnych oficerów figurujących w spisie kadry ich oddziału¹⁴.

Międzywojenne referaty informacyjne polskiego wywiadu poświęcone armii niemieckiej zawierały dokładne analizy poszczególnych Ranglist. Wynotowywano liczbę oficerów z poszczególnymi stopniami. Na podstawie wnikliwych badań odznaczeń (zliczano wszystkich, którzy posiadali jedną z odznak nadawanych lotnikom – pamiątkową, obserwatora lotniczego, pilota, strzelca pokładowego czy pamiątkową sterowcową) ustalano liczebność przeszkolonego personelu latającego. Udało się nawet wychwycić osoby odbywające tajne szkolenie lotnicze bądź pancerne na terenie Związku Sowieckiego, gdyż zaobserwowano, że pewne nazwiska „znikają” z wykazu, by pojawić się po pewnym czasie, często z wyższym stopniem¹⁵.

Nic zatem dziwnego, że Rangliste stała się dla Niemców niewygodna. Ponieważ na początku lat 30. XX w. zmiany były już mocno zaawansowane, a Hitler zdecydował się na dalszą rozbudowę armii, w 1933 r. zakazano wydawania *Rangliste des deutschen Reichsheeres*. Dokumenty dotyczące obsady personalnej otrzymały najwyższą gradację tajności (*Geheime Kommandosache*) i trafiały do oddziałów liniowych jedynie w dotyczących ich fragmentach. Informowanie prasy o nich bądź o ich zmianach zostało surowo wzbronione¹⁶.

¹⁰ *Ehren-Rangliste des ehemaligen Deutschen Heeres auf Grund der Ranglisten von 1914 mit den inzwischen eingetretenen Veränderungen*, Berlin 1926; *Handbuch der neuzeitlichen...*, T. 2, s. 599.

¹¹ *Ehrenrangliste der Kaiserlich Deutschen Marine*, Berlin 1930; *Handbuch der neuzeitlichen...*, T. 2, s. 599.

¹² Zob. *Ehren-Rangliste des ehemaligen Deutschen Heeres auf Grund der Ranglisten von 1914 mit den inzwischen eingetretenen Veränderungen*, Berlin 1926, s. VII i n.

¹³ Bundesarchiv-Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (dalej: BA-MA), RH 1/14, Verwendung der Fahrtruppe.

¹⁴ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW), I.303.4.2127, Zeznania Brandta Alfreda – dezertersa z 1. szwadronu 14. R.R. w Ludwigslust.

¹⁵ CAW, I.303.4.3444, Sztab Główny. Oddział II. Referat „Niemcy”. L. dz. 5300/II. Inf. N.T.O., Komunikat informacyjny „Niemcy” za rok 1932. W referacie za 1931 r. również korzystano z *Rangliste*, aczkolwiek wydaje się, że wyciągnięto z niej daleko uboższe wnioski (zob. CAW I.303.4.3444, Sztab Główny. Oddział II. Referat „Niemcy”. L. dz. 6695/II. Inf. N.T.O., Komunikat informacyjny Niemcy za r. 1931).

¹⁶ BA-MA, RH 53-7/402, Wehrkreiskommando (Bayer.) VII. 7. (bayer.) Division, Stellenbesetzungslisten, München, 4.07.1933 r.; por. ibidem, Der Reichswehrminister. Nr 1000/34 I Ch geh, Veröffentlichungen von Personalveränderungen, Berlin, 24.09.1934 r.

Mimo utajnienia danych dotyczących obsady personalnej armii niemieckiej wywiad francuski, dzięki wyłożeniu dość znacznej sumy pieniędzy, zdołał wejść w posiadanie takiego wykazu, mimo że – jak wspomniano – otrzymał on najwyższą gradację tajności¹⁷.

Podobnie jak przed laty roczniki oficerskie były cennym materiałem dla „białego wywiadu”, tak i dzisiaj stanowią cenne źródło dla badań historycznych. Dzięki nim możliwe jest odtworzenie składu poszczególnych garnizonów czy karier wybranych oficerów.

**Tabela 1. Tytuły regularnie wydawanych pruskich
(i ogólnoniemieckich) Ranglist**

Tytuł	Lata ukazywania się	Roczniki w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej
Kurzgefaßte Stamm- und Rangliste aller Regimenter der Königlich-Preußischen Armee von deren Stiftung an bis Ende...	1784–1788	–
Kurzgefaßte Stamm- und Rangliste der kgl. Preußischen Armee für das Jahr...	1784–1792	–
Rangliste der Königlich-Preußischen Armee für das Jahr...	1793–1806; 1806 (wyd. 1827)	1806 (wyd. 1827) – 2 egzemplarze
Rang- und Quartierliste der Koeniglichen Preußischen Armee von...	1812	–
Rangliste der Königlich-Preußischen Armee für das Jahr...	1813–1816	–
Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr...	1817–1853	1817–1820, 1822, 1823, 1824, 1825, 1827, 1831, 1833, 1834, 1835, 1836, 1838–1840, 1841, 1843, 1844, 1845, 1847, 1848, 1850–1853
Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und Marine für das Jahr...	1854–1872[?]:	1854–1859, 1861–1868
Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr ...	1874[?]-1893	1890
Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für das Jahr...	1894–1900	–
Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für das Jahr...	1901–1914	–

¹⁷ BA-MA, RH 53-7/402, Der Chef der Heeresleitung. Nr 1205/33 PA(1) III Ang, Berlin, 10.07.1933 r.

Ciąg dalszy tabeli 1

Stellenbesetzung im neuen Heer*	1920 [maj]	–
Stellenbesetzung im Übergangsheer*		
Stellenbesetzung für die Kavallerie*		
Stellenbesetzung für das Reichsheer	1920 [październik]	–
Stellenbesetzung im Reichsheer	1921	–
Rangliste des Deutschen Reichsheeres	1923–1932	1931

* Są to tytuły poszczególnych zeszytów, pod którymi ukazała się *Rangliste* za maj 1920 r. Źródło: opracowanie własne na podstawie zbiorów biblioteki „Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr” w Poczdamie (sygn. F 55) oraz zbiorów Książnicy Kopernikańskiej.

Ranglisty w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej

W Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu znajdują się co najmniej 44 tomy Ranglist. Najwcześniejszą datę nosi tom za rok 1806, jednak został on opublikowany dopiero w 1827 r. Faktycznie najstarszy jest wolumin z 1817 r., a najmłodszy pochodzi z 1931 r.

Wszystkie Ranglisty posiadane przez Książnicę Kopernikańską drukowane były w oficynie założonej przez Wilhelma Dietericiego w roku 1789. Roczники od 1817 do 1827 sygnowane były jego nazwiskiem. Drukarni ten nie pozostawił jednak męskiego potomka, a jego firmę przejął spokrewniony z nim Ernst Siegfried Mittler¹⁸. Pierwszy sygnował on swoim nazwiskiem *Rangliste* z 1806 r., wydrukowaną w 1827 r. W *Rangliste* z 1850 r. jako wydawcę podano „Ernst Siegfried Mittler und Sohn”. Firma ta do dziś funkcjonuje pod tą nazwą.

Pierwsze Ranglisty nie miały informacji na temat autora, dopiero od rocznika 1820 r. pojawił się komunikat, że redaktorem był radca wojenny (*Kriegsrath*) Müller z Tajnej Kancelarii Królewskiej (*Königliche Geheime Kanzlei*). Figurował on w tym charakterze do 1848 r., gdyż w 1850 r. tylko tę instytucję podano jako redaktora. Adnotacja ta pozostała bez zmian również w roczniku 1890. Ranglisty okresu międzywojennego, a więc także i posiadany przez Książnicę Kopernikańską egzemplarz z 1931 r., zostały opracowane przez Urząd Personalny Wojsk Lądowych (*Heeres-Personalamt*) w Ministerstwie Reichswehry (*Reichswehrministerium*).

Wszystkie tomy wydrukowane zostały w Berlinie. Ich objętość oscylowała w granicach od 244 (za 1823 r.) do 1040 stron (za 1890 r.). Oprócz tego do większości woluminów dołączano nieliczbowane tabele, które po rozłożeniu wielokrotnie przekraczały format macierzystych tomów. Zawierały one informacje na temat organizacji oraz (do 1848 r. włącznie) dyslokacji armii w poszczególnych latach.

Format poszczególnych Ranglist z lat 1806–1868 był zbliżony, ale nieznacznie zróżnicowany i wahał się w granicach od 16,2 × 9,8 do 19,2 × 11,8 cm. Dwa ostatnie tomy, reprezentujące lata 1890 i 1931, wydane zostały w nowej szacie graficznej, otrzymały nową twardą oprawę i opublikowane zostały w nieco

¹⁸ Kurzer Abriss über eine lange Verlagsgeschichte, [online], [dostęp 15 V 2013]. Dostępny w World Wide Web: http://www.koehler-mittler.de/mittler/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=39.

większym formacie – odpowiednio 21 × 13,6 oraz 21,4 × 16,4 cm. Z oczywistych względów tom z 1931 r. różni się również symboliką – nie ma orła cesarskiego, tylko wersję godła stosowaną w republice weimarskiej.

Źródła Ranglist pozyskanych przez Książnicę

Książnica Kopernikańska posiada Ranglisty pochodzące z trzech różnych źródeł. W dwóch przypadkach chodzi jednak o pojedyncze egzemplarze. Ogromną większość tych roczników Książnica odziedziczyła po bibliotece Rady Miasta, której korzenie sięgają okresu nowożytnego¹⁹. Według wydanego katalogu biblioteka ta posiadała w swoich zbiorach następujące roczniki Ranglist: 1806 (dwa egzemplarze), 1817–1825, 1827, 1831–1831–1836, 1838–1841, 1843–1845, 1847–1848, 1850–1859 1861–1868²⁰. Księgozbiór ten został przejęty w całości, jednak z nieznanых przyczyn oba egzemplarze rocznika 1806 oraz roczniki 1817 i 1818 przez 90 lat nie zostały wprowadzone do katalogu Książnicy Kopernikańskiej²¹.

Drugim źródłem są zbiory znanego drukarza i bibliofila Walentego Fiałka, którego licząca kilkanaście tysięcy woluminów biblioteka ostatecznie trafiła do Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu²². Wśród nich znalazła się *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für 1890*²³, najwyraźniej jednak nie została zidentyfikowana jako wolumin serii posiadanej przez bibliotekę. Została jednak sklasyfikowana jako książka, a nie czasopismo, jak pozostałe woluminy, odziedziczone po bibliotece Rady Miejskiej. Tym samym ma zupełnie inną od nich sygnaturę. Różnica ta zapewne wynika z oddzielnego inwentaryzowania spuścizny po Walentym Fiałku, jednak należałoby odnotować związek z pozostałymi rocznikami.

Ostatnia Ranglista w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej to *Rangliste des Deutschen Reichsheeres. Nach dem Stande vom 1. Mai 1931*, Berlin b.d.w. Pochodzi ona z biblioteki niemieckiego konsulatu w Toruniu. Był to podręczny księgozbiór tej placówki, który służył pracy bieżącej. Z tych względów znajdowało się tam wiele tekstów będących zbiorami prawa. Pojawiały się jednak także książki o tematyce historycznej²⁴. Istnienie Ranglisty potwierdza, że były tam również publikacje z dziedziny wojskowości. Niestety, na obecnym etapie nie jest możliwe ustalenie, czy w księgozbiórze znajdował się tylko ten jeden rocznik.

Również i ta Ranglista została zakwalifikowana jako książka, jej sygnatura jest odrębna i nie ma żadnego odwołania do pozostałych roczników.

¹⁹ *Księga pamiątkowa uroczystego obchodu 60-lecia Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika*, Toruń 1988, s. 27.

²⁰ *Katalog der Rathsbibliothek zu Thorn*, Toruń 1896, s. 86.

²¹ Ich „odkrycie” należy zawdzięczać przypadkowi – w trakcie prac nad artykułem o garnizonie toruńskim wskutek błędu bibliotekarza współautor niniejszego tekstu zamiast rocznika 1827 otrzymał rocznik 1806, który został wydrukowany w 1827 r. Podczas zbierania materiałów do niniejszego tekstu – mimo zamówienia kompletu Ranglist – przez pomyłkę nie wydano rocznika 1806. Został on odnaleziony po zgłoszeniu problemu personelowi Informatorium. Wówczas okazało się, że w zbiorach znajdują się również – nieskatalogowane przez 90 lat! – roczniki 1817 i 1818.

²² Szerzej zob. H. Dzienis, *Walenty Fiałek (1852–1932), drukarz, księgarz i bibliofil*, [w:] *Zasłużeni ludzie Pomorza Nadwiślańskiego z okresu zaboru pruskiego*, Gdańsk 1979, s. 47–49.

²³ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für 1890*, Berlin b.d.w.

²⁴ T. Rabant, *Niemiecki konsulat w Toruniu w latach 1922–1939*, Toruń 2003, s. 48 i n.

Analiza treści

Ze względu na specyfikę treści poszczególnych Ranglist, będących przecież *de facto* uporządkowanymi wykazami nazwisk, autorzy zdecydowali się jedynie na zaprezentowanie ogólnej charakterystyki zawartości poszczególnych roczników ze szczególnym uwzględnieniem wartości źródłowej omawianych fragmentów.

Odnaczenia

Ponieważ przy nazwisku każdego oficera wymienionym w danej *Rangliste* znajduje się wykaz posiadanych przez niego odznaczeń w formie symbolu graficznego lub skrótu literowego, każdorazowo na pierwszych stronach rocznika znalazły się wyjaśnienia znaczenia tychże odznaczeń. Oprócz oczywistego znaczenia tych informacji w badaniach biograficznych możliwe jest także ich wykorzystanie w falerystyce, a nawet historii wojskowej.

Warto tutaj nadmienić, że o ile w rocznikach do 1831 r. włącznie figurują odznaczenia polskie (*Königlich Pohlische*) jak Order Orła Białego, Order św. Stanisława oraz Order Virtuti Militari (*Militair-Verdienst-Orden*)²⁵, to już w 1833 r. figurują one w spisie orderów rosyjskich (*Russische Kaiserlich-Königliche*), uszeregowane według znaczenia (np. Order Orła Białego na trzecim miejscu)²⁶. Jeszcze w 1861 r. wśród niemieckich oficerów był kawaler Orderu Virtuti Militari²⁷, później zaprzestano wykazywania tego odznaczenia.

Organizacja armii

We wszystkich posiadanych przez Książnicę Ranglistach, z wyjątkiem roczników 1806, 1890 oraz 1931, znajduje się wkładka przedstawiająca organizację Królewskiej Armii Pruskiej na stopie pokojowej. Znajdują się tam informacje o przynależności poszczególnych regimentów i samodzielnych batalionów do dywizji, tych zaś do korpusów, które z kolei (oprócz Korpusu Gwardii i Grenadierów – *Garde und Grenadier-Corps*) podporządkowane były poszczególnym armiom.

W posiadanych przez Książnicę Kopernikańską rocznikach 1890 oraz 1931 nie ma już schematu organizacyjnego Królewskiej Armii Pruskiej względnie Reichsheer. Można go jednak odtworzyć, gdyż przy każdym oddziale podana została przynależność do jednostek wyższego szczebla.

Niemniej jednak należy mieć na uwadze, iż Ranglisty były powszechnie dostępne, więc siłą rzeczy nie zawierały informacji tajnych i z tego względu nie mogą być traktowane jako źródło do odtworzenia organizacji wojennej. Przykładowo w *Rangliste* z 1914 r. większość dywizji składa się z dwóch brygad piechoty (po

²⁵ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr 1831*, Berlin b.d.w., s. XII.

²⁶ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr 1833*, Berlin b.d.w., s. XII.

²⁷ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1861*, Berlin b.d.w., s. 14.

dwa pułki każda), brygady artylerii polowej oraz brygady kawalerii²⁸. Tymczasem w 1914 r. część brygad kawalerii weszła w skład jazdy samodzielnej, część zaś rozdzielono i utworzono z nich jazdę dywizyjną²⁹. Przekształceniom poddano też oddziały korpusne. Należy jednak podkreślić, że przynależność pułków do dywizji i tych do korpusów w początkowym okresie wojny pozostała jednak bez zmian³⁰.

Dyslokacja

Istotnym elementem każdej w zasadzie Ranglisty były informacje dotyczące pokojowej dyslokacji wojska w formie alfabetycznego wykazu garnizonów. Początkowo były one umieszczane na drugiej stronie wkładki zawierającej organizację wojska. Niemniej jednak już w roczniku 1850³¹, najprawdopodobniej ze względu na brak miejsca, zostały one umieszczone na „zwykłych” stronach *Rangliste*. Taka forma przetrwała do wybuchu I wojny światowej. Stosowana była również w rocznikach z okresu międzywojennego.

Wykazy te swoją szczegółowością schodziły do szczebla kompanii (w artylerii baterii; w kawalerii szwadronu). Widoczne jest więc wysyłanie regimentów czy baonów, zdarzające się zwłaszcza w różnych bardziej burzliwych okresach, jak np. skierowanie 33. Regimentu Piechoty z Grudziądza do osłony granicy Wielkiego Księstwa Poznańskiego w związku z wybuchem powstania listopadowego³². Natomiast odkomenderowania mniejszych pododdziałów niestety nie dają się wysledzić za pomocą *Rangliste*.

Roczniki oficerskie stanowią zatem doskonały punkt wyjścia do badań nad dziejami garnizonu, gdyż dzięki nim wiadomo np., jakich historii pułkowych należy poszukiwać, a w nich z kolei znajdują się stosunkowo dokładne opisy nie tylko działań wojennych, ale także życia codziennego w poszczególnych garnizonach.

Listy starszeństwa

Listy starszeństwa są wykazami oficerów uszeregowanych według stopni, a w ramach tego samego stopnia według starszeństwa, tj. kolejności patentu na dany stopień³³. W ten sposób można stosunkowo łatwo przeprowadzić badania statystyczne dotyczące liczebności poszczególnych stopni oficerskich. Porównując zaś kilka list ze sobą, można odtworzyć awanse poza kolejnością, świadczące o wysokich kwalifikacjach bądź... wystarczających koneksjach.

²⁸ *Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1914*, Berlin b.d.w., s. 47–114.

²⁹ Zob. np. *Weltkampf um Ehre und Recht*, T. 6: *Die Organisationen der Kriegsführung*, cz. 1, Leipzig–Berlin b.d.w., s. 7–17; J. Centek, *Kawaleria niemiecka w latach 1918–1921* [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, red. A. Smoliński, T. 1, Toruń 2010, s. 482–484.

³⁰ Sytuacja zmieniła się dopiero na przełomie 1914/1915 r., kiedy to dokonano redukcji piechoty dywizyjnej z czterech do trzech regimentów (zob. np. *Histories of the two hundred and fifty-one divisions of the German Army which participated in the war (1914–1918)*, Washington 1920).

³¹ Zmiana mogła zajść już w roczniku 1849, ale niestety Książnica Kopernikańska go nie posiada.

³² J. Centek, *Skład garnizonu Grudziądza 1772–1920*, *Rocznik Grudziądzki*, R. 16: 2005, s. 36.

³³ Nie jest to jednoznaczne z datą przyznania patentu, gdyż w siłach zbrojnych praktykuje się czasem nadawanie patentów z wsteczną datą starszeństwa.

Listy starszeństwa pojawiły się w roczniku 1844 i obejmowały wszystkich oficerów, tj. starszych i młodszych. Zapewne w związku z rozbudową armii, a co za tym idzie wzrostem liczebności korpusu oficerskiego, w 1853 r. zdecydowano się ograniczyć je tylko do oficerów starszych, tj. od stopnia majora (włącznie) w górę. Sytuacja taka utrzymała się w zasadzie do wybuchu I wojny światowej, z tym że epizodycznie – od roku 1865 do początków lat 70. XIX w. obejmowały również starszych oficerów marynarki.

Wykaz podtytułów Ranglist zawierających listy starszeństwa znajduje się w poniższej tabeli.

Tabela 2. Podtytuły poszczególnych Ranglist ze zbiorów Książnicy Kopernikańskiej, informujące o listach starszeństwa

Roczniki	Oryginalne brzmienie podtytułu	Polskie tłumaczenie podtytułu
1844, 1845, 1847, 1848, 1850, 1851, 1852	Nebst den Anciennetäts-Listen der Generalität, Stabs- und Subaltern-Officiere	Wraz z listami starszeństwa, generalicji, oficerów starszych i młodszych
1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859	Nebst den Anciennetäts-Listen der Generalität und Stabs-Officiere	Wraz z listami starszeństwa generalicji i oficerów starszych
1861, 1862, 1863, 1864	Nebst den Anciennetäts-Listen der Generalität und Stabs-Offiziere*	
1865, 1866, 1867	Nebst den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere der Armee und der Flagg- und Stabs-Offiziere der Marine	Wraz z listami starszeństwa generalicji i oficerów starszych Armii oraz admirałów i oficerów starszych Marynarki
1868	Egzemplarz ze zbiorów Książnicy Kopernikańskiej nie ma strony tytułowej	
1890	Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere	Z listami starszeństwa generalicji i oficerów sztabowych

* W oryginale jedynie zmiana pisowni z archaicznej *Officiere* na stosowaną również współcześnie *Offiziere*.

Należy wspomnieć, że Ranglisty z okresu międzywojennego, a więc również i posiadana przez Książnicę z 1931 r., miały listy starszeństwa wszystkich oficerów wojsk lądowych, mimo że nie zostało to zaznaczone odpowiednim podtytułem. Możliwość umieszczenia wszystkich oficerów na listach starszeństwa wynikała oczywiście ze znacznej redukcji liczebności korpusu oficerskiego.

Landwehra

Pierwotnie termin „Landwehra” oznaczał pospolite ruszenie wszystkich zdolnych do noszenia broni. Na mocy ustawy o sile zbrojnej z 1814 r. funkcjono-

wała ona obok armii stałej i landszturmu jako jeden z elementów wojsk lądowych. Landwehra dzieliła się na dwie części. Pierwsza składała się z nieprzeszkolonych mężczyzn w wieku 20–25 lat oraz rezerwistów w wieku 26–32 lat. Kadry oficerskie stanowili głównie jednorocznicy ochotnicy. Była ona przeznaczona do wspierania armii stałej w działaniach wojennych. Druga Landwehra zaś obejmowała wszystkich mężczyzn zdolnych do noszenia broni do 39. roku życia, którzy w razie wojny mieli pełnić głównie służbę garnizonową³⁴.

Wykazy kadr regimentów Landwehry występują we wszystkich posiadanych przez bibliotekę Ranglistach oprócz roczników 1806 oraz 1931. W tym ostatnim roczniku wykaz taki nie miał prawa się pojawić, gdyż formalnie, według paragrafów traktatu wersalskiego Niemcy nie mogli posiadać rezerw przeszkolonej kadry³⁵. Przepisu tego oczywiście nie przestrzegano, a wykazy kadry oficerskiej dla przewidzianych do wystawienia w razie wojny jednostek Grenzschtzu istniały, jednak z oczywistych względów miały one najwyższą gradację tajności³⁶.

W pierwszych rocznikach nie ma wprowadzonego podziału regimentów Landwehry, dopiero w 1822 r. pogrupowano je na „gwardyjskie” oraz „prowincjonalne”. Następnie – od 1852 r. – dzielono je na „piechotę, artylerię i pionierów” (w 1852 r. doszły jeszcze „tabory”) oraz „kawalerię”, w praktyce jednak w pierwszej kategorii znajdowały się jedynie regimenty piechoty. W 1868 r. już nie było podziału Landwehry, w spisie figurowały jedynie regimenty piechoty.

Niestety, Książnica Kopernikańska ma znaczną lukę w swoich zbiorach, obejmującą istotne lata rozwoju Królewskiej Armii Pruskiej. Sięga ona aż od rocznika 1868 do 1890. W *Rangliste* w tym długim okresie zaszły daleko idące zmiany. Dotyczą one również i Landwehry. Rocznik 1890 zawiera wykaz oddziałów Landwehry, obejmujących wszystkie bronie.

Wykazy Landwehry są istotne nie tylko ze względu na badania biograficzne, umożliwiające śledzenie choćby miejsca zamieszkania oficerów, ale mogą także posłużyć do oceny potencjału wojennego Królewskiej Armii Pruskiej. Przecież liczba kadr regimentów Landwehry istniejących na stopie pokojowej nie pozostawała bez związku z planowaną liczebnością wojska po ogłoszeniu mobilizacji.

Reklamy

Nie bez znaczenia dla badaczy są zamieszczane w rocznikach oficerskich reklamy. Początkowo wprawdzie były to jedynie informacje wydawnictwa, zawierające wykazy książek wydrukowanych oraz zapowiedzi nowych. Z racji profilu oficyny oraz specyficznego grona odbiorców Ranglist są to książki o tematyce militarnej – zarówno z zakresu historii wojskowej, jak i sztuki wojennej. O ile same tytuły można zapewne znaleźć w bibliografiach, o tyle np. dla badaczy dziejów książki istotną informacją jest cena, za jaką były oferowane, zwłaszcza że nie była ona stała przez cały okres pozostawiania danej publikacji w ofercie. Zdarzały

³⁴ *Handbuch der neuzeitlichen...*, T. 1: *Wehrpolitik und Kriegführung*, Berlin–Leipzig 1936, s. 468 i n.

³⁵ Zob. *Gesetz über den Friedensschluß zwischen Deutschland und den alliierten und assoziierten Mächten*, Reichsgesetzblatt, 1919, nr 140, art. 173–178, s. 931–935.

³⁶ Np. BA-MA, RH 53-4/35, *Ergänzungsführer*. Gr Abschn Kdo 34. Infanterie.

się na przykład promocje starszych tytułów. Dotyczy to praktycznie wszystkich Ranglist z 1. połowy XIX w. Z ciekawszych ofert można wymienić atlas z planami „współczesnych bitew” (przy czym poszczególne mapy można było zamówić osobno)³⁷ czy album orderów noszonych przez oficerów Królewskiej Armii Pruskiej³⁸.

Około połowy XIX w. (wśród Ranglist w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej dotyczy to rocznika 1847³⁹) nastąpiła istotna zmiana treści reklam. Zamiast książek pojawiały się elementy uzbrojenia (pałasze, szable) oraz umundurowania, oferowane głównie przez firmę Mohr & Speyer. Inni producenci występowali jedynie sporadycznie. Ogłoszenia te mają dużą wartość dla badaczy umundurowania, gdyż zawierają nie tylko wykazy elementów umundurowania i częściowo uzbrojenia, ale także ich ceny.

Bardzo szybko – w przypadku Ranglist posiadanych przez Książnicę Kopernikańską od 1850 r.⁴⁰ – pojawił się rozbudowany dział reklam, zawierający zarówno wydawnictwa, jak i elementy umundurowania i wyposażenia. Spośród roczników z 2. połowy XIX w., które znajdują się w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej, tylko pojedyncze sztuki są pozbawione tego działu.

Wyraźna różnica wystąpiła w okresie międzywojennym. *Rangliste* z 1931 r. zawiera aż 12 stron ogłoszeń oraz jedną stronę ze spisem treści wszystkich reklamodawców. O ile zakres tematyczny reklam się rozszerzył (oprócz książek i elementów umundurowania pojawiły się reklamy cygar, ubezpieczeń czy firm przeprowadzkowych), to ich wartość poznawcza raczej spadła. Nie ma już wykazów elementów munduru, a ceny podawane są jedynie sporadycznie.

³⁷ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr 1836*, Berlin b.d.w., b.n.s.

³⁸ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr 1840*, Berlin b.d.w., b.n.s.

³⁹ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr 1847*, Berlin b.d.w., b.n.s.

⁴⁰ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr 1850*, Berlin b.d.w., b.n.s.

Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für das Jahr 1819, strona tytułowa

Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für das Jahr 1825, przednia strona okładki

Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für das Jahr 1838, tylna strona okladki

Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für das Jahr 1890, grzbiet

Rangliste des Deutschen Reichsheeres 1931, przednia strona okładki

Summary

Old rarities – German officers' annals (Ranglisten) in the collections of the Copernicus Library

From the very beginning of the existence of Prussia, the army was highly respected by citizens, and the rulers made a persistent effort to increase the army's effectiveness. One of the characteristic features of the Prussian military conduct was the fact that each year a list of officers from all military units was issued; it included information about the army's structure or dislocation. Next to each officer's name there appeared not only information about his current rank or posting, but also about the date of his commission or the military decorations he possessed.

The article presents the specific nature and history of the Prussian officers' annals and examines the content and formal features of the volumes owned by the Copernicus Library. Emphasis is given to revealing their source, value for historians. It also includes a description of how the officers' annals became part of the collections of the library.

Zusammenfassung

Verstaubte Raritäten – deutsche Ranglisten in den Sammlungen der Kopernikus-Bücherei

Vom Anfang des Bestehens Preußens erfreute sich die Armee großer Achtung unter den Staatsbürgern. Auch die einzelnen Herrscher bemühten sich, ihre Kampfeffizienz zu steigern. Für das preußische Militär war charakteristisch, dass sie jährlich ein Verzeichnis der Offiziere aus allen Truppen erstellte. Die Aufstellung enthielt auch Informationen zur Struktur bzw. zur Verteilung der Streitkräfte. Die einzelnen Offiziersnamen wurden ergänzt durch solche Angaben wie: aktueller Dienstgrad und aktuelle Dienstzuteilung, Ausstellungsdatum des Offizierspatents sowie verliehene militärische Auszeichnungen.

Der vorliegende Beitrag informiert über die Spezifik und die Geschichte der preußischen Ranglisten. Der Autor analysiert auch den Inhalt und die formalen Eigenschaften dieser Bände, die sich in den Beständen der Kopernikus-Bücherei befinden, mit dem Hauptziel, ihren Wert als Quelle für historische Forschung aufzuzeigen. Es konnte ebenso festgestellt werden, auf welchen Wegen die Ranglisten in die Kopernikus-Bücherei gelangt sind.